

Микола Костомаров як літературний персонаж (на матеріалі творів Д. Мордовця, В. Петрова, Р. Іваничука)

Р.П. Ткаченко*

Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: tkachenkoR@3g.ua

Paper received 10.06.15; Accepted for publication 23.09.15.

Анотація. У статті йдеться про концепцію головного героя у романах Д. Мордовця “Професор Ратмиров”, В. Петрова “Аліна і Костомаров”, а також про інтерпретацію постаті М. Костомарова у романі Р. Іваничука “Четвертий вимір”. На підставі порівняльного аналізу з’ясовано типологію персонажа у висвітленні цих письменників. У Д. Мордовця Костомарова представлено як юродивого і святого, у В. Петрова як розвінчаного романтика, у Р. Іваничука як ренегата. Констатується тісний зв’язок між названими творами Д. Мордовця і В. Петрова.

Ключові слова: художня біографія М. Костомарова, типологія персонажа, юродивий, романтик, ренегат.

У ХІХ ст. українська художня біографістика лише зароджувалась. Одним з перших творів у цьому жанрі був незакінчений роман Д. Мордовця “Професор Ратмиров”. Усі персонажі цього роману мають прототипів, зокрема головний герой – це не хто інший, як М. Костомаров у його київський і саратовський періоди. Художній досвід Д. Мордовця не пройшов повз увагу пізніших авторів, які творили образ М. Костомарова в літературі.

Видатний український історик та письменник М. Костомаров неодноразово ставав героєм художніх творів. Чи не перша спроба літературної інтерпретації постаті М. Костомарова, наразі як адресата ліричного висловлювання, належить Т. Шевченку у відомому вірші з присвятою, написаному в казематі III відділення. Однак у переважній більшості випадків М. Костомаров як літературний персонаж репрезентував побічну лінію сюжету, виступаючи другом Кобзаря, одним з учасників Кирило-Мефодіївського братства. У цій ролі він з’являється на сторінках поезії, прози, драматургії П. Тичини, Василя і Валерія Шевчуків, Р. Іваничука, З. Тудуб, О. Іваненко та ін.

Творчість В. Петрова-Домонтовича добре відома сучасному читачеві й різнобічно досліджена сучасними літературознавцями. Біографічним романам В. Петрова присвятила кандидатську дисертацію “Аліна й Костомаров” та “Романи Куліша” В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х рр. ХХ ст.” В. Зубань. Натомість художня спадщина Д. Мордовця, особливо українською мовою, досі залишається переважно поза увагою дослідників. Українські й російські літературознавці – В. Момот [5], Ю. Лебедев [2], В. Пустовіт [10], О. Луцишин [4] – пропонують або загальний огляд творчості письменника, або аналіз окремих його історичних романів. Незакінчений роман “Професор Ратмиров” (1889) відразу після публікації перших двадцяти двох розділів у російському журналі “Книжки недели” опубліковано в тому ж обсязі українським часописом “Правда” у перекладі М. Комара, згодом надруковано окремою книжкою. Утім, цей прозовий фрагмент, попри численні згадки, глибше українських дослідників не зацікавив. Роман Р. Іваничука “Четвертий вимір” у порівняльному контексті під цим оглядом також не аналізували.

Зазначені романи В. Петрова, Р. Іваничука, Д. Мордовця досліджуємо по чергову за ступенем їх літературного розголосу.

На думку В. Зубань, роман В. Петрова “Аліна й Костомаров” містить ознаки біографічного і любовного жанру, які при ближчому огляді виявляються побічними прикметами ширшої жанрової матриці – інтелектуального роману, що в українській прозі 20-х рр. ХХ ст. представлений творами В. Підмогильного, М. Хвильового, М. Могилянського та ін., з притаманним йому комплексом проблем, мотивів, з центральною постаттю героя-інтелектуала. Героя українського інтелектуального роману 20-х рр., як доводить дисертант, модельовано значною мірою згідно з формалістичною теорією “літературного побуту”, тобто з особливим “прищлом” на приватне життя персонажа: “В. Петров перетворив образи реальних осіб українського минулого на певні культурні теми за допомогою прийому “очуднення” (“поновлення”), базового для формалістичного дискурсу: відомі постаті національної історії Костомаров і Куліш тут постали героями любовних романів” [1, с. 10]. В. Петров не сприймав ні народництва, ні революційного романтизму, представленого у добу Розстріляного Відродження, зокрема, гаслами “азіатського ренесансу”, “загірної комуни” тощо. Останній міг співвідноситься у романі “Аліна й Костомаров” з пародією на месіаністичні інтенції романтизму. Таким чином, образ М. Костомарова у В. Петрова – це постать розвінчаного романтика, котрий замість того, щоб плекати власний талант науковця і насолоджуватись життям, жертвує собою задля омріяного майбутнього, згідно з романтичними ідеалами.

Як відомо, обидва свої біографічні романи В. Петров скомпонував з явних чи прихованих цитат, “склеївши” їх власними коментарями. Працюючи над художнім життєписом М. Костомарова, він користувався головним чином автобіографією історика, мемуарами А. Крагельської (Костомарової), Д. Мордовця. Радянські літературознавці М. Сиротюк, І. Ходорківський [1] твердили, що В. Петров клав в основу романізованих біографій інформацію сумнівного походження, плітки, чутки, анекдоти. Насправді аналіз першоджерел говорить про інше. Автор не скористався багатьма епізодами, які могли б посилити пародійність головного персонажа, бо вони не узгоджувались з авторським задумом, наприклад: пригода в Штондиному лісі поблизу Дідівців, суд над котом Василем Васильовичем Міофоговим, дивні звички, які виказували брак чуття міри, егоїзм, приміром, голосне позіхання перед сном, вичавлювання цілого лимона в шербу, поступова втрата

пам'яті, професійних навичок в останні роки життя (місяцями переписував в архіві справу Долгоруких, хоч вона вже була до того надрукована). В. Петров нічого не сказав про антипатичне ставлення Костомарова до євреїв, засвідчене багатьма епізодами з автобіографії та автобіографічних заміток в часописі "Киевская старина" (1884, №2), зокрема в легенді про пана Потоцького з вуст ченців Почаївського монастиря, в епізоді сварки з євреєм на пароплаві (автобіографія), під час розслідування сумнозвісної єврейської справи в Саратові. Автобіографія М. Костомарова що далі, тим більше з плином оповіді позбувається виміру внутрішнього часу, внутрішнього росту і розтікається вишир географічним простором, множить географічні найменування, артефакти, знайдені в археологічних експедиціях, сухий перелік старовинних пам'яток, наче каталоги побаченого в старій паломницькій літературі. Ця еволюція була б істотною, якби автор стежив за відходом М. Костомарова від громадського життя, зосередженням винятково на професійній діяльності. В. Петров не ставив за мету докладно показати оточення М. Костомарова в Петербурзі. Богомільність Костомарова письменник розглядає у контексті його дивацтв, хоча вона була пов'язана з травмою дитинства, із загибеллю батька-безвірника. Взагалі його дивацтва могли б скласти предмет прецікавої психоаналітичної студії. У В. Петрова вони впливають з підпорядкування романтичному стилеві. З цілком зрозумілої причини цілі періоди життя М. Костомарова випадають з поля зору письменника. А. Крагельська постає єдиною обраницею його серця, хоч насправді ще в Харкові молодий Костомаров мав намір стрілятися на дуелі зі звідником його колишньої коханої, заводив любовні романи на засланні в Саратові, згодом пропонував Н. Білозерській знайти йому дружину, просив руки і серця К. Юнге.

Таким чином, історія стосунків героя з А. Крагельською не вкладається в романтичний канон, а постає у потрібному наświetленні, лише зазнавши редагування. З нашого погляду, не мають рації ні В. Петров, котрий ствердив, що їхнє кохання обернулось у "трупне ніщо", ні сучасний історик Є. Луняк, який пише: "Цю історію з повним правом можна віднести до найпрекрасніших, найдраматичніших. Вона доводить, що справжнє кохання існує, і час над ним не владний" [3, с. 333]. Маємо елітарний з невротично-декадентським відтінком романтизм у одного автора і егалітарний, розрахований на масового читача, – у другого (Є. Луняк). Напевно, найближчим до історичної реальності був Валерій Шевчук в оповіданні "Залита сонцем кімната" (1995): зустріч Костомарова і Крагельської через більш ніж двадцять років відтворено в елегантній тональності, переважає легкий сум за втраченими мріями, замерзлу душу проймають пригадувані (ніби чужі тепер, проте й не згаслі без сліду) почуття, як сонячні промені заливають кімнату.

У романі "Аліна й Костомаров" М. Костомарова представлено радше як тип романтика-митця, ніж тип вченого. Культурно-естетична атмосфера доби відіграє значно більшу роль у характеротворенні, ніж професійна заангажованість героя. Занурення в минуле, культуру, світ книги тут слугує каталізатором абсорбції модних культурних віянь, утім досить штучних і далеких від життєвих реалій. Образ Костомарова

багато в чому передрікав долю самого В. Петрова, вченого і письменника: і тривала розлука з коханою, і "заслання"-еміграція, і любов до парадоксів, і духовна ситуація існування "без ґрунту" у світі загрозливому, хаотичному, непередбачливому, що не визнає накидуваних зовні схем.

Цілісність і достовірність образу М. Костомарова залежить від співвідношення приватної і громадської сфер у його життєписі. Художня інтерпретація допускає вільне поводження з фактами. Автор на власний розсуд може перекроювати площини приватного і громадського. Наразі нам важливо підкреслити, що наголос на приватному житті й побуті викликаний ситуацією, коли громадську / службову діяльність скомпрометовано примусом чи подвійними стандартами, і простором для більш людського, автентичного лишається побут. У випадку з такими прототипами, як М. Костомаров, цей підхід призводить до спотворення їхнього історичного масштабу. Утім, громадська діяльність М. Костомарова письменника мало цікавила.

Зовсім інакше трактував образ М. Костомарова Р. Іванчук. В "історико-революційному" романі "Четвертий вимір" Костомаров – антипод мужнього і чесного М. Гулака. Поведінка героїв під час слідства над Кирило-Мефодіївським братством, рефлексії з цього приводу посідають в романі Р. Іванчука центральне місце.

Еволюція світогляду М. Костомарова як учасника українського руху досі залишається непроясненою. Р. Іванчук вибудовував власний образ історика, спираючись на загальноприйняте тоді трактування самоусунення М. Костомарова від участі в революційному русі після заслання: мовляв, зрадив ідеали юності, відійшов на консервативні позиції. Тепер на ті самі факти можна подивитися інакше: не підтримав студентський бунт, тому що захищав "чисту" науку; писав про українську літературу як літературу "для домашнього вжитку", бо тверезо оцінював можливості українських літераторів в обставинах заборон і переслідувань. Костомаров Р. Іванчука жалюгідно поводить на слідстві, пережитий страх зробив його полохливим, обережним. Звичайно, не слід скидати з рахунку радянську тенденційність (теорія про два крила кирило-мефодіївців, революційне і ліберально-буржуазне) роману "Четвертий вимір" (1984), хоча, з другого боку, тут можна добачати натяк на дисиденство 1970 – 1980-х рр. в СРСР. Громадська поведінка М. Костомарова, справді, була не завжди послідовною і зрозумілою. Так, Д. Мордовець згадує, як 1878 р. під час обіду на честь Г. Квітки-Основ'яненка історик підтримав його ініціативу виступити з приводу перспектив розвитку української літератури, проте коли промовець вже прилюдно посплався, виступаючи, на ініціативу М. Костомарова, останній різко заперечив це [6, с. 662].

Ключем до образу Костомарова у романі "Четвертий вимір", з нашого погляду, є контекст творчості Р. Іванчука, починаючи з роману "Яничари", зокрема наскрізна тема національного ренегатства. Причому прозаїка цікавить не тільки зрада як така, але також всі її переходи, нюанси, малопомітні відтінки. Якщо Костомаров для В. Петрова – це тип загубленого серед повсякдення романтика, як-от альбатрос у однойменному сонеті Ш. Бодлера, то для Р. Іванчука – це тип ренегата

та, на зразок Мазепи з відомої поеми О. Пушкіна, причому і в особистому, і в громадському житті.

Імовірно, В. Петров був знайомий з романом Д. Мордовця “Професор Ратмиров”. Обидва романи починаються закоханістю і заручинами (у Д. Мордовця – початок твору ближче до арешту), образ протагоніста так само витримано в іронічно-парадоксальній тональності, композиційною віссю також є стосунки героя з жінками, знаходимо до того ж явний перегук окремих мотивів. Наприклад, для Д. Мордовця так само, як і для автора “Аліни й Костомарова”, одним із засобів відтворення внутрішнього світу персонажа, сюжетотворення, провіщення долі є його поезія, тому прозаїки цитують вірші М. Костомарова. В. Петров констатував та ілюстрував розбіжність думки, слова, дії історика. Через те героя приваблювала усе життя тема царів-самозванців [9, с. 242], психологія подвоєного й ототоженого “я”: “Його непослідовність, його суперечливість, його двоїстість впадали у вічі кожному” [9, с. 243]. Про Ратмирова автор пише: “У Ратмирова, справді, було щось двоїсте: часом трудно було вірити його щирості, де, здавалося, він пустує, а виходило, що він робив се зовсім серйозно. Се бувало від того, що він часто знаджувався тим, що йому уявлялося, а через те дехто дививсь на його, як на чудного, напівбожевільного” [7, с. 196]. Однак, на відміну від В. Петрова, Д. Мордовець більше уваги надає саратовському періоду життя М. Костомарова.

Роман “Професор Ратмиров” має документальну основу, імена і прізвища персонажів твору співзвучні реальним іменам прототипів. Тому, незважаючи на художню форму викладу, він може слугувати додатково джерелом про М. Костомарова, особливо про його саратовський період. Читає довідується, що Костомарівський переклад “Єврейських мелодій” Дж.Г. Байрона нав'язаний красою темних очей коханої перекладача, дізнається про надісланий до Саратова відомий вірш Т. Шевченка з присвятою М. Костомарову. Окремі подробиці та епізоди твору документуються за мемуарами Д. Мордовця, приміром, переправа у човні через Неву після побачення з ув'язненим [6, с. 638]. Згадка про те, що наречена любила співати фразу з опери М. Глінки “Руслан і Людмила” (1842, лібрето Н. Кукольника) “О мій Ратмир!” вказує на біографічне джерело назви роману [7, с. 117]. Утім, свідчення очевидців пропущено тут через художній код за рахунок повторів, наскрізних мотивів, символічних деталей, усієї архітектоніки художнього цілого.

З метою прояснення художнього змісту твору та концепції протагоніста виокремимо у тексті роману лейтмотиви: волзькі пейзажі, удаване і справжнє божевілля, оманливе жіноче кохання, єврейський злочин-офіра. Волга, заволзькі далі, приволзька вольниця, прогулянки Волгою і вздовж її берегів зринають на сторінках роману не лише як тло дії. Уже в четвертому розділі після прибуття до Жовтогорська герой виходить на високий берег і дивляється зачаровано в заволзьку далину. Його думки, викликані побаченням, набувають у тексті концептуального характеру: “Скільки простору для праці, скільки поезії в цій праці! Але разом він згадав, що йому навіки заборонено писати й друкувати. Холод обхопив його і туманом закуталась вся ця велика картина. Він озирнувся навкруги: недалеко від його на

камені сидів поліціант і, загадавши, лускав соняшникове насіння” [7, с. 28]. За рахунок контрасту письменник формує асоціативне поле, структуроване опозиціями зовнішнє / внутрішнє, рабство / свобода.

У перші дні перебування в Жовтогорську засланець спіткав на вулиці юродивого і дуже зацікавився ним. Ратмиров здогадався, що юродивий лише прикидається таким, щоб видурювати у богомільних людей гроші. З цієї зустрічі професор вивів собі таку мораль: “Люди усе преклоняються перед тим, чого вони не можуть розгадати. – Нехай же і в мене не все вони розгадують, – поклав він собі на думці” [7, с. 102]. Невдовзі Ратмиров, як чиновник, допитує божевільного солдата з українців, що називав себе Христом. “Вертаючи після сего до готелю, Ратмиров замислився над долею бідлашного москалика і своєю власною. Йому разом і смішно і гірко стало і коли б його спитали, як се він з блискачю речника і професора обернувся в перекладача при жовтогорській губернській управі; він так саме, як і сей москалик, одмовив би: “Не знаю” [7, с. 105]. Безперечно, головний герой проектує на власну долю ці факти удаваного й справжнього божевілля.

З автобіографії М. Костомарова відомо, що він брав участь у розслідуванні справи, пов'язаної з убивством, нібито іудеями, двох православних хлопчиків з метою жертвоприношення. Д. Мордовцев використав цей епізод як будівельний матеріал для власної концепції. Ратмиров пише історичну розвідку про “жидівські” жертвоприношення. З одного боку, він утримується без достатніх доказів звинувачувати людей, які нагадують йому чимось кирило-мефодіївських братчиків, котрих теж звинуватили, як він вважає, безпідставно, з другого – сам Ратмиров ототожнює себе з жертвою, Христом. Детективний сюжет контрапунктом озивається поміж епізодів з життя професора, зловісно переплітається зі сценами дружніх, веселих розмов і розваг. Очі Юдіти у коханої і робота над циклом “Єврейських мелодій” на початку роману загадковим чином перегукуються з цією історією. Очевидно, єврейство тут переростає рамки національності, набуваючи ознак метафори, сигналізуючи про втручання злої сили.

Розмова між матір'ю і донькою Врублевськими у човні, коли вони дорогою з Петропавлівської фортеці переправлялись через Неву та ретельно виписані деталі, які цю розмову супроводжують, виявляються, з нашого погляду, ключем (кодом) до концепції (ідеї) роману. Мати перемогла, викинувши обручку доньки в Неву. У цьому контексті мати, шпиль Петропавлівської фортеці, Зимовий палац, пам'ятник Петру I – явища одного порядку: “Петропавлівський шпиль відходив все далі, а кріпость ставала все більше похмурою. Тільки золоте яблуко під ногами янгола горіло на сонці, як далека зоря” [8, с. 24]. Заявлене у цьому фрагменті протиставлення профанної і сакральної сфер буття організує архітектоніку роману “Професор Ратмиров”. Фатальне зіткнення цих сфер призводить до божевілля, юродства, бунту. Все, що відбувається з героєм Д. Мордовця можна пояснити стражданнями чистої душі, полоненою профанним світом.

Цікаво відзначити, що роман Д. Мордовця нагадує двопланову художню структуру канонічних агіографій, одночасно символічну і реальну.

Отже, у романі В. Петрова М. Костомарова інтерпретовано як тип романтика (тип – у сенсі наближення художнього образу до понятійної конкретики, концепту), у Р. Іваничука – як тип ренегата, у Д. Мордовця – як тип юридичного і святого. Цим номінаціям відповідають різні жанрово-стильові різновиди: інтелектуальний роман, “історико-революційний” роман, роман-агіографія (останній з тією дешицією іронії, з якою Гр. Тютюнник писав “Житіє Артема Безвіконного”). Втрата нареченої, за В. Петровим, впливає з того, що герої

надто переймається книжними схемами та умовностями, у романі Р. Іваничука це пояснюється егоцентризмом, у Д. Мордовця – злою долею, яка випробовує ангельське єство персонажа. Багато в чому споріднені романи Д. Мордовця і В. Петрова різняться інтерпретацією тих чи тих рис у відмінному інтер’єрі, серед якого вимальовується персонаж, релігійному в одного прозаїка, культурологічному – в другого. Образ Костомарова у В. Петрова є, з нашого погляду, цитатою з Д. Мордовця, однак позбавленою властивого їй ґрунту.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Зубань В.І. “Аліна й Костомаров” та “Романи Куліша” В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х рр. ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. – Харків: Харківський національний ун. ім. В. Каразіна, 2003. – 22 с.
- [2] Лебедев Ю.В. Данило Лукич Мордовцев // Д.Л. Мордовцев. Сочинения: В 2 т. – М.: Художественная литература, 1991. – Т.1. – С. 5 – 41.
- [3] Луняк Є. Минувшина України в романтичних історіях. – К.: Книга, 2011. – 708 с.
- [4] Луцишин О. Творчість Данила Мордовця в оцінці Івана Франка (до проблеми національної ідентичності письменника) // Українське літературознавство: 36. наук. праць. – Львів: ЛНУ, 2006. – Випуск 68. – С. 163 – 169.
- [5] Момот В. Даниил Лукич Мордовцев: Очерки жизни и творчества. – Ростов-на-Дону: Рост. кн. изд-во, 1978. – 128 с.
- [6] Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875 – 1885 // Русская старина. – 1885. – Т. XLVIII. – №12. – С. 636 – 662.
- [7] Мордовець Д.Л. Професор Ратміров // Правда. – 1889. – Т. III.
- [8] Мордовець Д.Л. Професор Ратміров // Правда. – 1889. – Т. IV.
- [9] Петров В. Аліна й Костомаров // Зайцев П. Перше кохання Шевченка. В. Петров. Романи Куліша. Аліна й Костомаров. – К.: Україна, 1994. – С.195 – 316.
- [10] Пустовіт В. Данило Мордовець. Літературна постать. – Луганськ: Знання, 2006. – 52 с.

REFERENCES

- [1] Zuban, V.I. “Alina and Kostomarov” and “Novels of Kulish” by V. Petrov in the context of Ukrainian cultural life of the 20th of the century. Synopsis of thesis in order to receive scientific degree of candidate of philological science. – Kharkiv: Kharkiv national university after V. Karazin, 2003. – 22 p.
- [2] Lebedev, Yu.V. Danilo Lukich Mordovtsev // D.L. Mordovtsev. Selections in 2 v. – M.: Khudozhestvennaya literature, 1991. V. 1. – P. 5 – 41.
- [3] Luniak, Ye. The Past of Ukraine in Romantic stories. – K.: Knyha, 2011. – 708 p.
- [4] Lutsyshyn, O. Danylo Mordovets’ creative works in Ivan Franko’s appreciation (concerning the problem of national identity of the writer) // Ukrainian literary studies. Scientific collection. – Lviv: LNU, 2006. Edition 68. – P. 163 – 169.
- [5] Momot, V. Daniil Lukich Mordovtsev: Essays on life and creative activity. – Rostov-on-Don: Rostov book publication, 1978. – 128 p.
- [6] Mordovtsev D.L. Nikolai Ivanovich Kostomarov in his last ten years of life. 1875 – 1885 // Russkaya starina. 1885. – V. XLVIII. – № 12. – P. 636 – 662.
- [7] Mordovtsev, D.L. Professor Ratmirov // Pravda. – 1889. – V. III.
- [8] Mordovtsev, D.L. Professor Ratmirov // Pravda. – 1889. – V. IV.
- [9] Petrov, V. Alina and Kostomarov // Zaitsev P. Shevchenko’s first love. V. Petrov. Novels of Koolish. – K.: Ukraina, 1994. – P. 195 – 316.
- [10] Pustovit, V. Danylo Mordovets. Literary personality. – Luhansk: Znannia, 2006. – 52 p.

Mykola Kostomarov as a literary character (on the basis of works by D. Mordovets, V. Petrov, R. Ivanychook)

R.P. Tkachenko

Abstract. The article deals with the main character’s conception in D. Mordovets’ novel “Professor Ratmyrov” and in V. Petrov’s novel “Alina and Kostomarov”, and also about interpretation of M. Kostomarov’s personality in R. Ivanychook’s novel “The forth measuring”. Due to comparative analysis, the character’s typology in these writers’ presentation, has been found out. D. Mordovets shows Kostomarov like God’s foolish and a saint, V. Petrov – like a dethroned romanticist, R. Ivanychook – like a renegade. There is some close connection between the works of D. Mordovets and V. Petrov, mentioned earlier.

Keywords: M. Kostomarov’s artistic biography, character’s typology, God’s foolish, romanticist, renegade